

ЄВРЕЇ У РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГУМОРИСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ: ПРОБЛЕМА УСНОПОЕТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Постановка проблеми. Здається, про С.Руданського сказати щось нове вкрай важко. Бо історіографія дослідження спадщини митця поважна як за своїм обсягом, так і за авторитетністю імен авторів; згадаймо хоча б “Нові знадоби до життєпису С.Руданського” А.Кримського та М.Левченка, “Артизм творів Степана Руданського” М.Гнатишака та монографію М.Сиваченка “Студії над гуморесками Степана Руданського.Порівняльний аспект”. Та все ж таки, нам хочеться наголосити, що не все висвітлено, бо в тотальні радянські часи чимало граней творчості поета замовчувалось. Вочевидь, питання “Євреї у рецепції української гумористичної традиції: проблема олітературнення уснопоетичних джерел”, є обширним і має підставу на монографічне дослідження, а тому, заокреслимо кілька циклів: народний анекдот і співомовки С.Руданського про інонаціональне.

Як відомо, жанр анекдоту знаходимо вже у вертепній драмі, інтермедії, далі - побачимо його олітературнене обличчя у творах І.Котляревського, П.Гулака-Артемовського, Г.Квітки-Основ'яненка, М.Гоголя. Можна згадати ще імена М.Вовчка, Г.Барвінок, І.Нечуя-Левицького, І.Франка, П.Мирного, Л.Мартовича, В.Самійленка і т.д. Цей, далеко не повний перелік імен, вимагає теоретичного осмислення жанру і анекдоту, і співомовки.Зазначена проблема не досліджувалась. Щоправда, у довідковій літературі знайдемо певні короткі відомості: так в “Краткой литературной энциклопедии”(М.,1962, Т.1.-С.233), знаходимо вкрай лапідарні повідомлення, в яких зазначено, що це невелике усне, жартівливе оповідання найрізноманітнішого змісту, з несподіваною дотепною кінцівкою. Ось, здається, і все. Щоправда, вони є своєрідними домінантами, які уможливають розуміння специфіки творів такого типу творчості.. Не більше інформації достарчає сучасний літературний словник-довідник (К.,”Академія”, 1997,-С.41-42), він взагалі не прояснює специфіки жанру поезики анекдоту.

Сьогоднішній стан науки уможливує переосмислення, уточнення положень, які принагідно висловлювались про анекдот, щоб зрозуміти новаторство співомовок С.Руданського і їх генезис. Так, справді, анекдот – коротка форма гумористично-сатиричного спрямування, про щось значиме у громадському житті. Центробіжне коло його – відомі люди чи події, але не тільки . В його основі може бути й повсякденність. А тому, мінімізовану фантастичність образів поставлено в реальний контекст. Правда, вони гротескно- карикатуризовані, а тому - є носіями гумору і сатири. Пуант сфокусований на приборкання

суспільної неправди, людської вдачі, жадоби, тупості, легковажності, ліності і т.д.

Мільсбор зазначив, що у природі чистого кисню не буває. Зрозуміло, немає ідеально-рафінованих чистих жанрів ні в усній словесності, ні в літературі. В якійсь мірі, анекдот має щось спільне з приповідкою, яка є теж жартівливою. Але ці жанри не треба ототожнювати, бо кожен з них має свої риси. У ній, як і в анекдоті, обов'язкова ситуативність мовлення, динаміка нанизування структури близьких тем, ідей, образів, сюжетів. Що й спричиняє певну циклічність, панорамність бачення певної проблеми. Воно “спроваковане” незвичністю місця, часу, дії. Вона і тут, і там не трагічна, навіть не драматична. Той реалізм, який віє від твору такого типу, немає документального характеру. Швидше всього “алюзія” правди, яка сприймається крізь сльози сміху. І в анекдоті, і в приповідці, зрештою, як і в ще в одних цікавих різновидах коротких (чи порівняно коротких) розповідних жанрах.

В Німеччині у 30-рр. ХХст. виокремили невеликі оповідання під назвою “шванк”. Він найтісніше в'яжеться з анекдотом, бо ідентифікує жартівливі невеликі оповідання. Але, у нашій словесності є не тільки жартівливі анекдоти. Зрештою, “шванком” можуть бути і інші порубіжні твори, тому, з точки зору жанру, він має свої жанрові модифікації: шванк-переказ, шванк-байка, шванк-легенда.

Французькі “фабльо”, що містили сценки про чоловіків, яких зрадили дружини, чи випадки з життя селян та багатіїв, а також, італійські “фацеції” та польські “фрашки”, характеризуються швидким перебігом подій, короткою формою і влучним підсумком, який був кульмінацією. Усі ці жанри є близькими до анекдоту, хоча, кожен відзначається своїми індивідуальними рисами.

У якійсь мірі, на нашу думку, анекдот має спільні риси з байкою, що демонструє характер людини у вигляді рослин чи тварин. Для її поетики визначальними рисами є : драматична фактура, дидактико-параболічна конкретизація. Але, коли байка агеографічна, то анекдот національно – заокреслений

У світлі вищесказаного яснішає поетика співомовки С.Руданського. Її заземлений світ і, мовлячи сучасною мовою: ноу-хау поета. Як в анекдоті, так і в співомовці - усміхнене бачення світу. Прикметна фабульність оздоблена драматургічними акціями: монологом, діалогом. Правдоподібна-неправдоподібність є тим динамітом, який викликає сміх. Контрапункт є зосередженням сміху, запереченням негативного з точки зору суспільно-значимого . Як і більшість анекдотів, співомовки Руданського нагадують обширну галерею комічних портретів, які він і розділяє на три великі тематичні групи, а саме :”На чужих”, “На своїх”, “На самих себе”. Всіх їх, в свою чергу, об'єднує привабливий образ оповідача. Хто ж він, над ким і над чим сміється ?Правильне усвідомлення позиції оповідача – шлях до з'ясування ідейного змісту співомовок Руданського. Бо саме з позиції оповідача сприймається погляд поета на народне життя, на відносини між різними верствами тогочасного суспільства.

Оповідач – це селянин-подолянин, якого видає і мовний колорит, і численні предметні аксесуари, що були типовими для Поділля. Адже в цьому мальовничому краю, протягом віків спілкувалося щонайменше шість націй. Тому весь інтернаціональний склад героїв Руданського -як реалістичне відтворення етнографічної своєрідності Поділля середини ХІХ століття. Тут, ніби, лунає сміх, але крізь призму жартів проглядає суворая правда дійсності. А сміх завше був для українського народу тим рятівним колом, що засвідчував його життєздатність, і денациональна приналежність не була визначальним чинником.

Сміється поет над хитрістю цигана: “Де спіймали?”, “Циган з конем”, “Циган в огірках”, “Що до кого”; пихатістю польського шляхтича : “Мазур на сповіді”,

“Нагорода”, “Ляцька натура”; скнарістю шинкаря – єврея: “Спілка”, “Оливо не вадить”, “кобилячі яйця”; чи над пройдисвітством москаля : “Варвара”, “Кацапська сповідь”, “Варена сокира”, - та сміх його завжди побутово- локальний, конкретний і правдивий. Тут зустрічаються етноніми “кацап”, “лях”, “москаль”, “жид”, - та в них немає приниження національної гідності комічно - зображеної людини. Адже саме ці назви побутовали тоді серед народу. Автор нікого не повчає і ні над ким не глумиться. Він – людина, і все людське йому не чуже. Важливим чинником творів – є покарання сміхом кожного, хто спробує самовозвеличитись шляхом приниження іншого. Причому сміх тут глибоко-толерантний, гуманний. Він має народно-поетичне коріння.

У виданнях П.Чубинського “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край/ Материалы и исследования собранные д.-чл. П.Чубинским.-т.2,- СПб, 1878;» І.Манжури “Сказки, пословицы и т.п. Записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях И.Манжурию. – Х.,1890” ; М.Драгоманова “Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова.- Киев, 1876”; В.Даля “Пословицы русского народа. Сборник пословиц, поговорок В.Даля., - М., 1862 “, Б.Грінченка “Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. Б.Д.Грінченко, -Ч., 1901”; П.Номиса “Українські приказки, прислів’я і таке інше.- Х., 1864”; Гнатюка М. “Галицько-руські анекдоти /Етнографічний збірник ЗНТШ- т.УІ, Л., 1899”; Франка І. “Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко.- Л., 1901-1910”, - та інших, зустрічаємо численні записи народних анекдотів, приказок та прислів’їв. Сюжети цих творів знаходимо і в гуморесках С.В.Руданського. Ось деякі з них :У Руданського : “Три Жиди”, “Вовки”, “Загадка”, “Невинний Мошко”, “А що тепер буде?”, “Хто кого лучче”, “Два рабіни”. У Гнатюка “ Про трьох жидів і рушницю”, “Загадки”, у П.Чубинського “Вовки”, “Бійка”, у Чорноморських народних казках та анекдотах “Жид – вояка”, “А що тепер буде?”, “Розумні люди” і т.п.

Це так би мовити де-факто. Можна відзначити й інше: тільки в окремих випадках назви співомовок збігаються з назвами народних оповідок. Для прикладу назвемо такі твори, як “Вовки” (П.Чубинського), “Блоха” (В.Гнатюка), “А що тепер буде?” (Чорноморські народні казки...), “Загадки” (В.Гнатюка). Як правило, назви інші, часто влучніші, більше маскують сатирично-гумористичний зміст народного сюжету. У ряді випадків С.Руданський точно передає не тільки сюжет, а й зміст народного твору. Це й підштовхує до висліду: поет переслідує мету трансформувати народний текст, адаптувати його до віршованої рецепції. Це на перший погляд. Зіставимо анекдот і співомовку Руданського.

Жидівське міркування

- Мошку, покрив би ти хату – затікає.
- Герсти, крити хату ! Та як її крити, коли тепер дощ іде ?
- Та хто ж каже, що тепер ? Ти тоді покрій, як дощу не буде.
- Герсти, крити хату, як дощу не буде !Та в мене тоді й так буде сухо .
(Чорноморські народні казки й анекдоти. К., 1896, - №127а.- С.37).

Мошків дах
Дах дюравий, дощ іде.
В коршму затікає...
“Покрив би ти, Мошку, дах !”
Мужик промовляє.
А Жид :”Герсти, крити дах?
Та як його крити,
Коли тепер дощ іде
Та буде мочити!”

-“Та хто-ж каже, щоб тепер!”
 -“А коли-ж, Іване ?”
 -“Та покрити би хоч тогді,
 Як дощ перестане”.
 А Жид :”Герсти, крити дах,
 Як дощу не буде !
 Та у мене тогді й так
 Сухо буде всюди.”

(Тут і надалі цитую :Твори Степана Руданського. Львів, 1913. - т.2 - С.445

Позірно, уснословесний текст лапідарний стосовно співомовки С.Руданського. Ясна річ, записувач дав свою назву ““Жидівське міркування”, в Руданського авторська – “Мошків дах”. Та не це зближує і різнить два твори. Структуру народного твору визначає діалог. Він зведений до кількох реплік. Вони формально рівноправні, але значенєві. Виокреслюють, вочевидь, перебування українця у помешканні єврея, бо інакше б він не зауважив, що протікає покрівля. У С.Руданського теж є аналогічне. Це, так би мовити, концеденція факту, події, але вона ще не творить комізму. Народнопоетичний виклад, як одна з основних прикмет атрибутики національного, містить діалог. Тут він - визначальний. У С.Руданського є наративність, вона наче вводить опукліше образ третього – оповідача, який, немов, підглядає і підслуховує оксюморонну ситуацію. Це, так би мовити, верхній пласт. Заглиблення ж у структуру обох творів виокремлює спільне і самотутнє. Це дослівні і словесні повтори, які служать для ідентифікації єврея.”Герсти, крити дах”,- у Руданського, і народне:”Герсти, крити хату.” Зрештою, ці словесні повтори будуть прикметою обох, єдиним початком текстів. Зрозуміла і логіка єврея: покривати помешкання у дощ неможливо. Та весь гумор полягає у тому, що є замилювання іншим: коли сонце і сухо, тоді, вочевидь, не потрібно покривати. Але це поєднання доречного і недоречного, розуму і безрозум’я, сьогоденності і завтрашності витворює образ недалекоглядного єврея і розважливого, поміркованого українця. С.Руданський хоче поглибити національну атрибутику основних персонажів. Він деталізує: єврей і українець мають імена – Мошко та Іван. У народному сприйманні помешкання єврея – хата, за аналогією зі своїм помешканням. У С.Руданського - “коршма” затікає, тобто єврей є корчмарем., а Іван – “мужик”. Немаловажно й інше. В обох творах є намагання посилити національну приналежність українця. Так, на часове означення, коли робити покрівлю, зазначено:”Ті, тоді”, - що явно вказує на південноукраїнське походження . У С.Руданського:”Тогді”,- де його доповнює просторове бачення: “Сухо буде всюди”.

Подібний характер мають й інші тексти. Так у публікації П.Чубинського “Труди етнографического общества...”, поміщено анекдот “Загадки”, і у С.Руданського “Загадка”. Щоправда, круг дійових осіб тут розширений. Крім єврея – у народному тексті ще є “люди”, а в Руданського “дукачі”. Місце дії в фольклорному творі деталізоване: “шинок”, у поета така локалізація місця – відсутня.. Зрештою, у народному баченні соціальний статус тих, хто чаркує, відсутній “гуляють люди”, а у С.Руданського вона детермінована: “Позбирались дукачі, П’ють собі, гуляють...” Психологічна акція розвитку подій в обох творах однакова. І “люди”, і “дукачі”, вочевидь, нетверезі, але в народному тексті не вказаний мотив “Причепилися до жида”, а у Руданського: “Скушно їм чогось”. Зближує і словесна ідентифікація нації:як і в попередньому народному творі маємо “герсти”, а у письменника з’являється “герехт”. Об’єднує обидва тексти нерозгадувана семантика, що передбачає загадування і відгадування. Стосовно відгадувача маємо усталену контекстуальну форму: “Що є?”, “Що то є?”. Комізм полягає в тому, що загадувач сам не знає суті загаданого, хоч за це і бере гроші. Спроба повернути – неможлива, бо в оправдання єврей стверджує: “- А

нащо ж так ? І я не вгадав, - і я сам собі віддаю карбованця”, за народним текстом, а в С.Руданського : “Я і сам собі даю Цілого дуката !” Зрештою, індивідуалізують обидва твори і назви грошей: “карбованець”, - у народному і “дукат” у Руданського.

Є у творчості С.Руданського й інші підходи до фольклорного твору, зокрема прозового. Наприклад, у таких як “Фірманка”, “З дині лошак”(В.Гнатюк), “З гарбуза лошак”, “Вовки”(П.Чубинський), “Розумні люди”(Чорноморські народні казки...), сюжет будується на побутовій основі, а у співомовках – то на соціальній, то на побутовій. Автор вводить у твір додаткових осіб, які виразніше підкреслюють сатиричність образу головного героя співомовок. Так, у творі “З дині лошак”(Етнографічний Збірник.- Т.IV.-С.228), ми зустрічаємось з продавцем Іваном, який продає єврею “лошачі яйця”, а висиджувати їх пропонує “старій жидівці”. Після того, як “лоша не висиджувалось” і “яйця” викидались до лісу, то з кущів “зривався і втікав заєць”, якого єврей визнає за лоша. Цю канву знаходимо у всіх фольклорних паралелях. Щоправда, деякі варіанти трохи відрізняються: в одному – зайця забуває якийсь пан, а тому мусить купити єврею лоша; в іншому – Мошко йде до Івана й жаліється на свою нетерпимість; в третьому – жид повертається додому і свариться з Сурою, що через неї він втратив лошака.

Цікаву інтерпретацію цих сатиричних творів знаходимо у співомовці С.Руданського “Кобилячі яйця”, де відкинуто те спільне, що було у змісті перших, а залишає лише Івана, який опиняється у вирі всіх смішних перепитій. Комізм співомовки у тому, що продавець сам мусить висиджувати “кобилячі яйця”- гарбузи, хоч і не безкорисливо:

Сидить мужик у коршомці,
Грошенята має,
Спить кохано на соломці,
Їсть, та попиває...

У творі наче сходяться дві лінії. Їх контрапунктом є гарбузи, які продає хитрий Іван. Перша, зв’язана із селянином : обман – користь – обман; друга ж – з євреєм: наївність – користь – наївність. Фінальне голосіння – лукаве, воно – оправдання корисливості Івана. Бажання єврея мати користь – покаране сміхом за нереальне: з гарбуза ніколи не буде лошати, а з чоловіка – мати:

І промовив з подивлінням
Жидок бородатий:
“Що-то діти, що-то діти!
А що-то їх мати!...” (ст.275).

Можливі й інші зіставлення співомовок С.Руданського з уснословесними творами, та вивід буде один: мотиви, образи, символи для своїх гуморесок, як відомо, автор черпав з творчості народу, з власних фольклористичних розшуків, дещо міг використати з давньої літератури як української, так і польської. У його творах знаходимо постійні загальнофольклорні епітети, порівняння, паралелізми, які надають їм емоційну силу поезії.

ЛІТЕРАТУРА :

1. Гнатюк В. Галицько-руські анекдоти / Етнографічний збірник ЗНТШ, - т.УІ, Л., 1899.
2. Галицько-руські народні приповідки. Зібрав,упорядкував і пояснив Іван Франко. Львів 1901-1910.
3. Сказки, пословицы и т.п. Записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях И.Манжурою, - X., 1890.
4. Твори Степана Руданського. – т.II, - Л.,1913.
5. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. /Материалы и исследования собранные д.-чл. П.Чубинским.- СПб., т.2, 1878.

6. Чорноморські народні казки та анекдоти. Катеринослав,- 1896.